

Spis treści

- 7 Wstęp
- URSZULA AUGUSTYNIAK
- 15 Pozycja kobiet na ewangelickich dworach magnackich i szlacheckich
w Wielkim Księstwie Litewskim w 1. poł. XVII w. na przykładzie Radziwiłłów
birżańskich i ich klienteli
- JAROSŁAW PIETRZAK
- 33 Rzymski dwór Marii Kazimiery d'Arquien Sobieskiej w latach 1699–1714
w świetle metrykaliów i danych źródłowo-bibliograficznych
- AGNIESZKA JAKUBOSZCZAK
- 87 „JM Pannie kasztelance kłaniam i najuniżeniej winszuję wstąpienia do dworu”.
Aspiracje a codzienność dworu Doroty z Broniszów 1v. Radomickiej
2v. Jabłonowskiej (1692–1773)
- IWONA MACIEJEWSKA
- 105 Pani i służdy – epistolarny obraz relacji Teresy i Kazimierza Wiśnickich
z ich chlebobawczyniami
- BOŻENA POPIOŁEK
- 125 Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej,
jako przykład organizacji szlacheckiego dworu kobiecego w XVIII w.
- ANNA PENKAŁA-JASTRZĘBSKA
- 155 Służba na kobiecym dworze magnackim. Przyczynek do analizy zagadnienia
w świetle rejestrów dworskich Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej
- ANGELIKA BLINDA
- 177 „Otoczona olbrzymim dworem, ubrana prawie po męsku, słyęła
w okolicy ze swych dziwactw i zamiłowania do etykiety”.
Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816) i jej dwór w Teofilpolu
- IWONA ARABAS
- 197 O naukach przyrodniczych na dworze księżnej Anny Pauliny z Sapiechów
Jabłonowskiej

- BERNADETTA MANYŚ
221 Z Pragi do Białej. O dworskim świecie „pospolitej” niewiasty Marii Wiktorii Radziwiłłówny w świetle korespondencji (przyczynek do biografii)
- ALEKSANDRA JAKÓBCZYK-GOLA
241 Architektura i kobieta. Rola kobiet w szlacheckim dworze w Rzeczypospolitej z perspektywy teorii architektury
- PAWEŁ IGNACZAK
269 Amatorski dwór plastyczny Izabeli Czartoryskiej
- 289 Wybór opracowań
- 295 Indeks osób

Wstęp

Ukazanie specyfiki szlacheckiego dworu kobiecego stanowi kolejny, ważny krok w badaniach nad działalnością magnaterii i szlachty w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. Rola kobiet w organizowaniu struktury dworskiej stanowi bowiem tematykę nadal bardzo słabo rozpoznaną. Tymczasem zachowany materiał źródłowy, w tym przede wszystkim korespondencja, akta gospodarcze, dokumenty prawne, teksty literackie czy gazety rękopiśmienne, pozwala na ujęcie tego zagadnienia w sposób dużo szerszy niż dotychczas. Analiza nieznanych, a nierzadko także niedocenianych wcześniej materiałów źródłowych ukazuje kobiety jako doskonałe organizatorki, świadomie kreujące własne otoczenie i z rozmysłem dbające o ekonomiczne podstawy funkcjonowania dworu.

Wzorzec płynący z dworu królewskiego miał w tym wypadku fundamentalne znaczenie. Przedstawiciele magnaterii i szlachty nie szczędzili sił i środków, aby przenieść na prywatny grunt pewne elementy nadające rytm funkcjonowaniu najbliższego otoczenia władcy. Szczególnie organizacja dworów królowych – Ludwiki Marii Gonzagi i Marii Kazimiery d'Arquien Sobieskiej – wpłynęła na zmianę aspiracji rodzimych magnatek¹. Silvia Mitchell dowodziła, że w przypadku dworu hiszpańskich Habsburgów dwór królowej miał szczególne znaczenie edukacyjne, przyczyniając się do wychowania pokolenia stanowiącego już „nieodłączną część dworu”². Podobny mechanizm zauważalny był w Rzeczypospolitej, gdzie ceremoniał dworski i zdolność

¹ Zob. K. Targosz, *Uczony dwór Ludwiki Marii Gonzagi (1646–1667). Z dziejów polsko-francuskich stosunków naukowych*, Wrocław 1975; też: *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997; A. Markuszewska, *Festa i muzyka na dworze Marii Kazimiery Sobieskiej w Rzymie (1699–1714)*, Warszawa 2012.

² S.Z. Mitchell, *Women and Children First: Court Ceremonial during Carlos II's Minority, 1665–1675*, „The Court Historian” 2018, nr 23/2, s. 135–151.

nadawania rangi wydarzeniom poprzez aspekt wizualny stanowiły element niezwykle kuszący, odczuto adaptowany przez magnaterię. Dla magnatów przebywających przez lata w najbliższym otoczeniu królewskim specyfika funkcjonowania dworu wydawała się czymś naturalnym. W przypadku Rzeczypospolitej dwory magnackie stały się więc ważnymi ośrodkami życia społecznego i kulturowego, oddziałującymi na lokalne środowisko, szczególnie w okresie słabnącej władzy królewskiej i dominującej roli magnackich peryferii. Swój udział w tym procesie miały też wpływowe i majątne kobiety, które nie tylko umiejętnie tworzyły lub współtworzyły strukturę prywatnego dworu, ale też chętnie akcentowały swoją pozycję, wykorzystując w tym celu zhierarchizowany model funkcjonowania królewskiego otoczenia. Sprawdzanie na dwory paziów, lokajów, hajduków, karłów czy czarnoskórej służby było wyrazem nowej mody i jednocześnie doskonałym narzędziem polityki prestiżu³. Za prestiżowe uznawano zaś szczególnie te elementy, które większa część społeczeństwa chciałaby posiadać, jednak z uwagi na ich cenę i trudność pozyskania były one zarezerwowane wyłącznie dla wąskiej grupy społecznej.

Na szczególną uwagę zasługuje kilka filarów prezentowanego zagadnienia, a szczególnie jego wymiar polityczny, gospodarczy i kulturalny. Dotychczasowe badania pozwoliły wykazać, że kreowanie relacji patronacko-klientalnych w systemie zależności politycznych Rzeczypospolitej nie było wyłącznie domeną mężczyzn. Kobiety okazywały się nie mniej błyskotliwe i wprawne politycznie, a także zdolne do budowania kręgu lojalnych współpracowników, klientów i sług i umacniania swoich wpływów⁴. Umiejętnie sterowały też polityką matrymonialną, z rozmysłem sondując szanse na nawiązanie korzystnych koligacji. Wiele przedstawicielek rodzin magnackich okazywało się także doskonałymi organizatorkami, umiejętnie nadzorującymi sprawy gospodarcze, i to nawet w przypadku konieczności sprawowania nadzoru nad ogromnymi majątkami ziemskimi. Prowadzone przez kobiety salony towarzyskie stanowiły przestrzeń do wymiany kulturowej, kształtowały nowe wzorce towarzyskie i obyczajowe i otwierały kolejne obszary dla kobiecej aktywności⁵.

³ Szerzej o definiowaniu pojęcia prestiżu: H. Domański, *Stratifikacyjne funkcje prestiżu*, „Przeгляд Socjologiczny” 2019, nr 68 (2), s. 187–208.

⁴ B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020.

⁵ A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008.

Zagadnienia ujęte w prezentowanej monografii ukazują, że charakterystyka struktury dworu nie sprowadza się wyłącznie do wykazów osób z nim związanych, lecz obejmuje także sprawy organizacji omawianego systemu, specyfikę wyznaczanych w jego ramach godności i urzędów, a także sferę obyczajów i ceremoniału dworskiego. Badaniami objęto postacie, których aktywność była już wcześniej przedmiotem zainteresowania badaczy (jak królowa Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska, kanclerzyna wielka litewska Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa⁶, księżne Anna Paulina z Sapiechów Jabłonowska i Izabela z Flemingów Czartoryska), a także panie, o których aktywności niewiele dotychczas wiadano (Jadwiga z Jabłonowskich Woroniczowa, Maria Wiktoria Radziwiłłówna czy Józefa Franciszka Radziwiłłówna). Prezentowane studium dowodzi, że wykorzystanie niepublikowanych dotychczas źródeł oraz nowe ujęcie problematyki badawczej w obu przypadkach przynieść może niezwykle interesujące rezultaty.

Zagadnienia ujęte w monografii poświęcone są kluczowym problemom, na których opierają się badania nad dworami kobiecymi działającymi na przestrzeni od XVII do końca XVIII w. Autorzy artykułów podjęli się niełatwego zadania określenia specyfiki i zakresu funkcjonowania dworów wybranych magnatek, wykorzystując w tym celu interesujący, często nieanalizowany wcześniej materiał źródłowy. Pozwoliło to na przybliżenie struktury wybranych dworów, określenie kosztów ich utrzymania, wskazanie mechanizmu doboru służby, a także – co istotne – scharakteryzowanie złożonych relacji nawiązywanych i utrzymywanych przez kobiety z rodzin szlacheckich. Szczególny nacisk badań położony został na próbę rozpoznania osobowości kobiet, które podejmowały się tworzenia bądź utrzymywania dworów, określenia kobiecej autonomii w procesie tworzenia dworu, czynników wpływających na formowanie zaplecza ekonomicznego stworzonego systemu, a wreszcie wysondowanie skali zjawiska, jaką były kobiece dwory i realizowane przez nie formy patronatu.

⁶ W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1747). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000; B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci...*, s. 381–414; K. Kolendo-Korcza-kowa, *Działalność ekonomiczna Anny z Sanguszków Radziwiłłowej – manufaktury harfciarskie w świetle nowych znalezisk* [w:] *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Kostkiewiczowa, A. Roćko, Warszawa 2005, s. 193–202; M. Zaborowska, *Edukacja artystyczna w dobrach bialskich Anny z Sanguszków Radziwiłłowej*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 2016, t. 6, s. 227–237; A. Lesiak, *Kobiety z rodu Radziwiłłów w świetle inwentarzy i testamentów (XVI–XVIII w.)* [w:] *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009.

Monografię otwiera artykuł Urszuli Augustyniak, w którym autorka przedstawiła wyniki badań dotyczących ewangelickich dworów magnackich i szlacheckich w Wielkim Księstwie Litewskim, ze szczególnym uwzględnieniem pozycji, jaką zajmowały na nich kobiety. Autorka wykazała liczne braki w dotychczasowych badaniach nad kobietami patronkami, działającymi na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przedmiotem analizy stały się przede wszystkim dwory kobiet z rodziny Radziwiłłów – Elżbiety z Ostrogskich Radziwiłłowej, Anny z Kisków Radziwiłłowej, Zofii z Radziwiłłów Dorohostajskiej, Anny ze Słuszków Radziwiłłowej czy Elżbiety Zofii z Hohenzollernów Radziwiłłowej. Autorka przeanalizowała liczebność, skład, dobór służby, a także sposób zarządzania na wskazanych dworach, zwracając jednocześnie uwagę na różnorodne aspekty życia codziennego i rozrywki dworskie. Prezentowany materiał stanowi ważny głos w rozważaniach nad specyfiką magnackich i szlacheckich dworów kobiecych, wskazując jednocześnie na obszary badawcze nadal wymagające kompleksowego opracowania.

Kolejny artykuł – autorstwa Jarosława Pietrzaka – przybliży nieznane dotychczas fakty odnoszące się do aktywności królowej Marii Kazimiery d'Arquien Sobieskiej. Badacz postawił sobie za cel analizę specyfiki funkcjonowania dworu Sobieskiej, rezydującego w Rzymie w latach 1699–1714. Do tego celu wykorzystane zostały metrykalia dwóch rzymskich parafii – S. Andrea delle Fratte i SS. Dodici Apostoli. Dzięki sięgnięciu do nieanalizowanych wcześniej materiałów źródłowych możliwe było rozpoznanie organizacji i działalności rzymskiego środowiska dworskiego królowej. Pomimo zasygnalizowanych przez badacza niedostatków źródłowych (ich niepełności i fragmentaryczności) w prezentowanym studium udało się uchwycić wiele istotnych kwestii, takich jak mechanizmy formowania się otoczenia królowej, personalia dworzan, a także rodzaj relacji utrzymywanych z osobami tworzącymi środowisko dworskie. Autor dowodzi złożoności więzi i interesów, które łączyły osoby zgromadzone wokół Marii Kazimiery, nakreślając jednocześnie obiecujące perspektywy dalszych badań wskazanego zagadnienia.

Tematykę życia codziennego na osiemnastowiecznych dworach kobiecych, ze szczególnym uwzględnieniem aktywności podejmowanej przez przedstawicielkę szlachty wielkopolskiej Dorotę z Broniszów 1v. Radomicką 2v. Jabłonowską, przybliży artykuł autorstwa Agnieszki Jakuboszczak. Autorka wnikliwie przeanalizowała biografię bohaterki, jednoznacznie akcentując te czynniki, które miały decydujący wpływ na jej pozycję majątkową i towarzyską. Aktywność Jabłonowskiej skupiona była przede wszystkim na doglądaniu

bieżących spraw dworu, opiece nad rodziną i sprawnym zarządzaniu posiadanym majątkiem. Na szczególną uwagę zasługuje jednak wyeksponowanie dworu jako ośrodka edukacyjnego, kreującego pożądane postawy i pozwalającego na oswojenie się z regułami panującymi w środowisku szlacheckim.

Kolejne teksty ujmują kwestię funkcjonowania dworu kobiecego w kontekście doboru służby i jej uposażenia. Działania w tej sferze doskonale oddaje aktywność kanclerzyny litewskiej Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej, której dwór był jednym z najliczniejszych w Rzeczypospolitej. Iwona Maciejewska przybliżyła działalność Teresy i Kazimierza Wiśnickich, przez wiele lat pracujących zarówno dla samej Radziwiłłowej, jak i dla Krystyny Sapieżyny. Autorka podjęła się zadania analizy korespondencji małżonków, ukazując dzięki temu mechanizmy funkcjonowania dworu i relacji z mocodawczyniami. Zachowana korespondencja ujawnia realne problemy, z którymi borykać musieli się urzędnicy i słudzy na magnackich dworach. Wskazuje także na złożoność relacji nawiązywanych w tym środowisku, zwłaszcza zaś na kwestie podległości, wzajemnej rywalizacji, a nawet zawiązywania sojuszy przez osoby będące na różnych szczeblach hierarchii dworskiej. Specyfika dworu Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej stała się również przedmiotem badań podjętych przez Annę Penkałę-Jastrzębską. Autorka w swych rozważaniach skupiła się na strukturze dworu Anny Katarzyny, analizując mechanizmy jego funkcjonowania z perspektywy zaopatrzenia dworu w niezbędne przedmioty codziennego użytku. Badaczka wykorzystwała zachowane rejestry majątkowe kanclerzyny, oddające skalę zapotrzebowania dworu na różnorodne mobilia. Dodatkowo, poprzez przedmioty kultury materialnej, poruszono zagadnienie polityki prestiżu, rozumianej jako dążenie do stworzenia wokół siebie otoczenia będącego świadectwem zajmowanej pozycji i możliwości finansowych.

W badaniach nad dworami kobiecymi szczególnie istotne wydaje się zadanie przybliżenia organizacji tego rodzaju struktur. Próby odpowiedzi na nakreślone we wstępie fundamentalne pytanie o warunki i zasady, na jakich formowane były dwory kobiece, podjęła się w swoim tekście Bożena Popiołek. Przedmiotem analizy stała się specyfika dworu Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej. Na jej przykładzie badaczka zdołała wykazać, jak wiele funkcji mógł pełnić kobiecy dwór – począwszy od zatrudnienia dawanego uboższej szlachcie, rzemieślnikom i kupcom poprzez jego rolę edukacyjną i wychowawczą aż po umożliwianie skupionym wokół niego osobom społecznego i politycznego awansu. Autorka wyraźnie nakreśliła rolę patronki – kreatorki i organizatorki całej struktury dworu, umiejętnie

pozyskującej środki finansowe na jego utrzymanie. Wykorzystując przykład majątku kasztelanowej kijowskiej, badaczka wskazała także główne zasady organizacji dworu kobiecego, szczegółowo analizując jego strukturę i hierarchię urzędniczą.

Artykuł autorstwa Angeliki Blindy przybliżyła postać Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny – właścicielki i kreatorki dworu w Teofilpolu. Badaczka przyjęła za cel uzupełnienie luk w dotychczasowych ustaleniach biograficznych dotyczących magnatki, przy jednoczesnym wskazaniu wpływu odebranej edukacji i kontaktów towarzyskich na specyfikę utrzymywanego przez nią dworu. Wykorzystanie różnorodnych materiałów źródłowych, szczególnie zaś korespondencji prywatnej, umożliwiło przybliżenie rozmaitych aktywności magnatki – towarzyskiej, gospodarczej, edukacyjnej i artystycznej.

Odmienne, interesujące spojrzenie na specyfikę dworu kobiecego zaproponowała Iwona Arabas. Badaczka postawiła sobie zadanie przybliżenia funkcjonowania dworu księżnej Anny Pauliny z Sapiehów Jabłonowskiej z perspektywy pielęgnowanych przez magnatkę pasji kolekcjonerskich. Wnikliwie przeanalizowała okoliczności rozwinięcia się przyrodniczych zainteresowań Anny Pauliny, wykazując wpływ kolekcjonerskich zamiłowań księżnej na specyfikę utrzymywanego przez nią dworu. Co istotne, reperkusje opisywanych działań okazały się dalekosiężne – w przypadku Jabłonowskiej kolekcjonerstwo stało się bowiem impulsem do stworzenia idei narodowego muzeum przyrodniczego.

Rozważania na temat aktywności Marii Wiktorii Radziwiłłówny – postaci niemal nieznannej, choć należącej do jednego z najzamożniejszych rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego – prezentuje w swym artykule Bernadetta Manyś. Badaczka z perspektywy losów owej – jak podkreśla – „pospolitej” niewiasty przybliżyła specyfikę funkcjonowania radziwiłłowskiego dworu. Szczególne znaczenie mają nowe ustalenia dotyczące zarówno elementów biografii samej Radziwiłłówny, jak i podejmowanych przez nią aktywności. Autorka szczegółowo wyjaśnia, jakie mechanizmy sprawiły, że magnatka goszczona na dworze w Dreźnie i utrzymująca kontakt z najzacniejszymi damami ówczesnej Rzeczypospolitej z czasem ograniczyła swą działalność wyłącznie do spraw lokalnych i kontaktów rodzinnych.

Odminną perspektywę badań nad specyfiką kobiecego dworu przyjęła Aleksandra Jakóbczyk-Gola. Badaczka, pochylając się nad zagadnieniem roli kobiet na szlacheckich dworach, ujęła ten problem w ramach teorii architektury. Autorka dowodzi, w jaki sposób francuska moda na aktywność kulturową

i nauką kobiet wpływała na działalność polskich magnatek. Zachodzące przemiany uwidaczniała wyraźna znajomość celu fundacji, przyświecającego magnatkom i szlachciankom w Rzeczypospolitej, połączona z rosnącą świadomością języka artystycznego, jakim dana intencja miała być wyrażona. Szczególne znaczenie miało także rozszerzenie dotychczasowej aktywności kobiet, które coraz śmielej dbały o wystrój dworów, nadzorowały pozyskiwanie i dobór pracujących na nich artystów, wykazując się przy tym coraz większą świadomością architektoniczną.

Ujęcie mecenatu artystycznego jako czynnika wyróżniającego kobiecy dwór magnacki zaproponował natomiast Paweł Ignaczak. Przedmiotem dociekań badacza stała się aktywność artystyczna podejmowana w kręgu Izabeli z Flemingów Czartoryskiej. Zaangażowanie kulturowe księżnej stanowiło fundament rozwoju jej puławskiej i powązkowskiej rezydencji. Czartoryska z powodzeniem angażowała się w organizację wydarzeń teatralnych, łożyła fundusze na rozwój założeń ogrodowych, wzbogacała swą kolekcję i ekspozycję muzealną. Badacz wykazuje specyfikę dworu Czartoryskiej, traktując go jako fenomen w przypadku kobiecych dworów artystycznych.

Jak zaznaczono już na początku, badania dotyczące specyfiki kobiecych dworów – zwłaszcza w odniesieniu do przedstawicielek rodzin magnackich – stanowią tematykę niezwykle interesującą, a przy tym wartą kolejnych gruntownych badań. Mamy nadzieję, że niniejszy tom studiów będzie stanowić ważny głos w dyskusji nad rolą i pozycją kobiet w dawnej Rzeczypospolitej i stanie się inspiracją do podejmowania nowych zagadnień badawczych.

Szczególne wsparcie w trakcie przygotowywania prezentowanej monografii okazali nam pani Elżbieta Grygiel oraz pan Marcin Wielgo z Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. Składamy im serdecznie podziękowania za nieocenioną pomoc w przygotowaniu prezentowanego tomu studiów oraz wsparcie w doborze opublikowanych w pracy materiałów ikonograficznych.

Anna Penkała-Jastrzębska